

Лекція 7

Категорія відмінка іменника. Множина

Іменники 1-ої (укр. 2-ої) відміни в множині

Іменники 2-ої (укр. 1-ої) відміни

Іменники 3-ої і 4-ої відмін

Література

Горпинич В. О. Морфологія укр. мови, С. 79 – 84.

Сопоставительная грамматика рус. и укр. языков, С. 279 – 293.

Краткая рус. грамматика, С. 169 – 185.

Множина

Плюральна субстантивна парадигма у порівнюваних мовах характеризується високим ступенем уніфікації – давальний, орудний і місцевий мають однакові закінчення – **-ам, -ами, -ах**: *столам, столами, на столах* – для іменників всіх родів і типів відмін. Диференційні моменти стосуються називного і родового відмінків. В залежності від утворення форм множини від однини російські і українські іменники можна поділити на **дві групи**: 1. – ті, що утворюють форму множини від тієї ж основи, що в однині; 2. – ті, що утворюють множину від зміненої основи.

Перша група. Значна частина іменників рос. м., поряд з закінченням **-и (-ы)**, мають в називному – знахідному відмінках специфічне закінчення **-а (-я)**, під наголосом: *дома, берега, луга, бока, края*. Це закінчення – специфічна ознака рос. морфології. В укр. м. тут виступає **-и**: *ліси, береги, боки*. Коло рос. іменників з закінченням **-а** охоплює конкретні іменники різної семантики, словотвірної структури, стимології, назви істот і неістот: *кучера, сторожа, професора, перепела; дома, города, колокола, леса*. В сучасній укр. м. закінчення **-а (я)** є рідкісним і дублює форми з закінченням **-и**: *рукава і рукави, очерета і очерети, вуса і вуси*. Лише у слів *хліба і хліби* спостерігаємо семантичну різницю: *хліба* – «зернові у полі», *хліби* – «хлібини», «вироби з борошна».

В родовому відмінку множини іменники 1-ої відміни в рос. м. мають закінчення **-ов (-ев), -ей і нульове**. В укр. м. аналогічні **-ів (їв), -ей і нульове**. Але їх розподіл у різних мовах різний. Флексія **-ей** в рос. м. вживається значно ширше, ніж в українській. Крім спільних форм (*коней, гостей*), в рос. м. флексію **-ей** мають іменники на шиплячий і на м'який приголосний: *портфельей, голубей, товарищей*. В укр. м. у цих позиціях функціонує закінчення **-ів (-їв)**: *ключів, токарів, вогнів, лікарів, хазяїв*. Інші закінчення

пов'язані значною мірою із семантикою. **Нульове закінчення** мають іменники – назви національностей: *грузини – грузин, татари – татар, болгары – болгар*. До цієї групи долучаються назви осіб за родом війська: *гренадери – гренадер, уланы – улан, гусары – гусар*. Іменники, що називають людей за місцем проживання на -е, також мають в родовому відмінку **нульове закінчення**: *островитяне – островитян, хуторяне – хуторян, марсиане – марсиан*. В укр. м. **нульове закінчення** мають особові іменники чол. роду, які втрачають у множині суф. -ин: *слов'яни – слов'ян, росіяни – росіян, болгары – болгар, громадяни – громадян*. Іменник *чоловік* в укр. м. має дві граматичні форми в залежності від значення: *чоловік* як особа, homo sapiens має нульове закінчення: *З нами було 5 чоловік-активістів*. *Чоловік* в значенні «муж, супруг» - флексію -ів: *Мотря поховала трьох чоловіків*. У рос. м. **нульове закінчення** мають назви взуття (*ботинок, сапог, валенок*) і одягу (*чулок, носков, манжет, шаровар*). В укр. мові – *чобіт*.

Особливу увагу треба звернути на родовий відмінок множини іменників з кількісним значенням, які характеризуються варіативністю форм з **нульовою** флексією та -ов в рос. м.: *грамм – граммов, килограмм – килограммов*. Тут диференціація суто стилістична. У розмовній мові нормою є форми з нулем: *100 грамм, килограмм, центнер, ватт, герц, ампер*. Варіанти з -ов обмежені сферою письмового мовлення (наукового, ділового, публіцистики). Те ж саме слід сказати про назви плодів та овочів: *абрикос-ов, апельсин-ов*. Форми з нульовою флексією переважають у розмовній мові. В українській усній і письмовій мові активно функціонують форми з нульовою флексією, незважаючи на рекомендації словників.

Друга група. До неї належать іменники, які утворюють форми множини від форм однини із зміненням основи. Це стосується різних чергувань, які відбуваються в обох мовах. Російські: *сосед – соседи, чёрт – черти*; українські й російські: *око – очи (очі)*, рос. *ухо – уши* (укр. *вуха – вуха*). У рос. м. група іменників з суф. -онок(-ёнок) утворює множину з суф.-ят(а): *козленок – козлята*. Історичне чергування маємо в укр. *друг – друзі*. У рос. м. деякі іменники утворюють множину з формотвірним суф. -Я: *друзья, братья, колосья*. Серед них зустрічаються подвійні форми, які розрізняються за значенням: *корень – корни – коренья* (збірні), *крюк – крюки – крючья*. Іменник *зубы* позначає «орган в роті», *зубья* – «гострі виступи», *мужья* «супруги, чоловіки по відношенню до жінок», *мужи* – «діячі на якомусь поприщі».

Друга відміна (в українській граматиці – перша). Іменники цього типу в називному відмінку однини мають закінчення -а (-я). У родовому мають флексії укр.-и,-і, -ї (сестри, землі, надії), рос. -ы, -и (жены, капли). В давальному і місцевому російські іменники мають закінчення -е, -и: *карте,*

сестре, юноше, линии. В укр. м. у давальному відм. іменники всіх основ мають фл. **-і: весні, долі, землі**, після основи на **-J – -ї: мрії, надії**. В українських іменниках на Г, К, Х відбувається чергування на З, Ц, С: *нозі, руці, стрісі*. Аналогічні процеси характерні і для місцевого відмінка.

В орудному російські іменники варіюються закінчення **-ой (-ей, -ёй)** і **-ою (-ею, -ёю)**: *дорогой – дорогою, волей – волею, землѣй – землѣю*. Флексія **-ою** характерна для письмового мовлення. В укр. м. така варіативність відсутня. Іменники твердої групи закінчуються на **-ою (сестрою)**, м'якої – на **-ею (волею)**, а після **-J** – пишеться **-ею (мрією)**. В художній літературі зустрічається інколи **-ой, -ей**, але для сучасної української мови вони є застарілими.

Множина. В називному відмінку в обох мовах паралельні закінчення **-ы,-и (сѣстры, земли)** та **-и, -і (корови, кручі)**. Родовий характеризується нульовим закінченням: *сестер, круч, бджіл // школ, дорог*. Форма знахідного відмінка назв істот тотожня родовому, а назв неістот тотожня називному: *бачу сестер, учениць // бачу руки, ноги, бульби*. В укр. мові у назвах тварин, комах наявні парні форми знахідного, тотожні називному і родовому: *пасти корів і корови, кози і кіз, давити мухи і мух*.

Третя відміна. До неї належать в обох мовах іменники жіночого роду з нульовою флексією на м'який та стверділий приголосний. У рос. м.: *боль, ладонь*, іменники на **-ость (радость)** і на шиплячі: *ночь, дочь, мышь, розь*. В укр. м. також і на твердий (стверділий) губний: *кров, любов* та іменник *мати*.

Однина. Парадигма цих іменників досить одноманітна: в родовому, давальному і місцевому маємо закінчення **-і // -и: ночі, крові, радості // мозоли, тени, юности**. Тільки іменник *мати* в знахідному відмінку має ускладнену суфіксом **-ір** основу. У рос. м. таку ускладнену основу мають іменники *мать – матери, дочь – дочери*. В орудному відмінку укр. і рос. мов наявне закінчення **-ю**, але українській мові притаманне подовження приголосних після голосного: *тінню, піччю*. Винятки – якщо основа закінчується на групу приголосних (*радістю*), на губний (*любов'ю*) та р (*кіновар'ю*). Іменник *любов* в родовому, давальному і місцевому відмінках у рос. м. має форму без О: *любовь-любви*, а у антропонімі *Любовь* О зберігається. В укр. м. – скрізь О зберігається: *Любові Миколаївні, моєї любові*. Іменник *путь*, який «Русская грамматика» (1980 р.) відносить до 3-ої відміни, має в орудному формі *путём*.

Множина. В укр. та рос. мовах називний відмінок характеризується закінченнями **-і // -и: артілі, печі, ночі // повести, дочки, тени, мозоли**. В

родовому у всіх іменників закінчення –ей // -ей: *тіней, ночей, радостей*. Іменник *мати* має флексію –ів (*матерів*). У рос. м. в орудному відмінку, поряд з -ами, деякі іменники мають варіативне закінчення -ми: *дверями – дверьми*, розмовне *дочерями, лошадями*, поряд з *лошадьми, дочерьми*. Наприклад, у фразеологічному звороті *лечь костьми*, (але *греметь костями*). В укр.мові існує 2 форми іменника *кість*: *кістьми і костями*.

Четверта відміна виділяється тільки в українській граматиці.

Лекція 8

Система відмінювання прикметників, числівників, займенників

Категорія відмінка прикметників

Категорія відмінка числівників

Категорія відмінка займенників

Література

Горпинич В. О. Морфологія укр. мови, С. 114 – 118, 130 – 132, 151 – 153.

Сопоставительная грамматика рус. и укр. языков, С. 293 – 314.

Цыганенко Г. П. Морфология соврем. рус. языка, С.233 – 236, 263 – 264.

Порівнювані мови мають близькі семантичні і граматичні системи прикметників. Категорія відмінка прикметників у обох мовах не є самостійною, а синтаксично залежить від форми іменника. Синтаксичний зв'язок між іменником і прикметником – узгодження. Укр. і рос. прикметники мають дві форми: **повну і коротку**, які по-різному пов'язані з категорією відмінка: повні форми відмінюються, а короткі – ні. Короткими в укр. м. можуть бути лише якісні прикметники чоловічого роду : *зелен сад, повен води, ладен говорити, потрібен усім. Повен щирої радості, / Глянув Захід на Схід* (І. Франко). Українські **повні** прикметники існують у 2-х морфологічних варіантах: **стягнені та нестягнені**. **Нестягнені** форми (поряд із стягненими) можливі в називному і знахідному відмінках однини і множини. Причому в однині тільки жін. і сер. роду: *смільва – смільвая, -вую; вечірня – вечірняя, -ною, вечірне – -неє*. У множині всі прикметники 3-х родів мають однакові закінчення : для стягненої форми – **-і**, нестягненої – **-ії**: *молоді – молодії, чорні – чорнії. Нащо мені чорні брови, Нащо карі очі, Нащо літа молодії, Веселі, дівочі?* (Т. Шевченко).

Академічна граматики рос. м. виділяє 2 типи відмінювання прикметників: **ад'єктивний** за яким відмінюється більшість прикметників, і **мішаний**, в якому є закінчення прикметників і іменників (ад'єктивного і субстантивного типів). Українська граматики не виділяє таких типів. В ній описується відмінювання повних прикметників твердої та м'якої груп. Розглянемо за російськими типами, тим більше, що всередині ад'єктивного типу розглядається твердий і м'який підтипи.

Ад'єктивна відміна. За цією відміною відмінюються якісні, відносні і порядкові прикметники. Прикметники **твердої групи** мають в однині такі закінчення: рос. **-ий, -ой** (під наголосом), **-ая, -ое, -ые** // укр. **-ий, -а, -е**.

Однина

Чол.рід		Жін. рід	
И. <i>бел-ый</i>	<i>біл-ий</i>	<i>бел-ая</i>	<i>біл-а</i>
Р. <i>бел-ого</i>	<i>біл-ого</i>	<i>бел-ой</i>	<i>біл-ої</i>
Д. <i>бел-ому</i>	<i>біл-ому</i>	<i>бел-ой</i>	<i>біл-ій</i>
В. <i>бел-ый(-ого)</i>	<i>біл-ий(-ого)</i>	<i>белую</i>	<i>біл-у</i>
Т. <i>бел-ым</i>	<i>біл-им</i>	<i>бел-ой</i>	<i>біл-ою</i>
П. <i>о бел-ом</i>	<i>на біл-ому (на біл-ім)</i>	<i>о бел-ой</i>	<i>на біл-ій</i>

Сер. рід

И. <i>бел-ое,</i>	<i>біл-е,</i>
Р. <i>бел-ого,</i>	<i>біл-ого</i>
Д. <i>бел-ому</i>	<i>біл-ому</i>
В. <i>бел-ое</i>	<i>біл-е,</i>
Т. <i>бел-ым,</i>	<i>біл-им</i>
П. <i>о бел-ом</i>	<i>на біл-ому (на біл-ім)</i>

Множина

И. <i>бел-ые</i>	<i>біл-і,</i>
Р. <i>бел-ых</i>	<i>біл-их</i>
Д. <i>бел-ым</i>	<i>біл-им,</i>
В. <i>бел-ые(-ых)</i>	<i>біл-і (-их),</i>
Т. <i>бел-ыми</i>	<i>біл-ими</i>
П. <i>о бел-ых</i>	<i>на біл-их</i>

Прикметники, що мають в рос. м. закінчення **-ой**, в укр. м. відповідно мають закінчення **-ий**: *молодой* // *молодий*, *сухой* // *сухий*. В обох мовах вони характеризуються постійним наголосом на флексії: *молодОго, молодОму, молодИм*.

М'яка група. У цих іменників наявний суф. **|-н'|**та просторова або темпоральна семантика: *задній, крайній, літній* // *вечерний, верхній, весенний, дальній*.

Однина		Множина	
И. <i>летн-ий</i>	<i>осінн-ій</i>	<i>летн-ие</i>	<i>осінн-і</i>
Р. <i>летн-его</i>	<i>осіннь-ого</i>	<i>летн-их</i>	<i>осінн-іх</i>
Д. <i>летн-ему</i>	<i>осіннь-ому</i>	<i>летн-им</i>	<i>осінн-ім</i>
В. <i>летн-ий(-его)</i>	<i>осінн-ій (-ого)</i>	<i>летн-ие (-их)</i>	<i>осінн-і (-іх)</i>
Т. <i>летн-им</i>	<i>осінн-ім</i>	<i>летн-ими</i>	<i>осінн-іми</i>
П. <i>о летн-ем</i>	<i>на осіннь-ому</i>	<i>о летн-их</i>	<i>на осінн-іх.</i>

У рос. м. відмінювання прикметників чол. роду на шиплячий **ж, ш** з наголошеним закінченням (*большОй, чужОй*) відрізняється від прикметників з ненаголошеними флексіями (*хороший, свежий*). У останніх парадигма будується за м'яким варіантом: *свежего, свежим*. В укр. м. прикметники з основою на шиплячий відмінюються за твердим варіантом. У рос. м. прикметники жін. роду в орудному відмінку мають варіанти закінчень **-ой, ою – -ей, -ею**, останні відрізняються книжним характером.: *Цыгане шумною толпой по Бессарабии кочуют* (А. Пушкин). **В укр. м. у прикметників відсутній кличний відмінок: вітре буйний, соколе милий, світе тихий.**

Мішана відміна. У рос. м. за цією відміною змінюються прикметники із фіналлю **-ий**, у яких цей формант належить до основи, а не до закінчення. Це присвійні прикметники типу *лисий, заячий*, присвійні прикметники з суф. **-ин, -ын** (*матин, царицын*), з суф. **-ов** (*отцов*), порядковий прикметник *третий*. У парадигмах цих прикметників наявні відмінкові форми прикметників і іменників. В укр. м. до цього типу можна віднести присвійні прикметники з суф. **-ин (-ін), -ів (-їв)** (*материн, Софійн, вчителів, Юрїв*), які лише в називному відмінку однини мають нульове закінчення (як у субстантивів), в інших відмінках змінюються за ад'єктивним типом (тому, мабуть, в українській граматиці його й не виділяють, а уналежнюють ці прикметники до коротких).

Зразок парадигми присвійних прикметників (мішаної відміни) в рос. м.:

Муж. род.	Жен. род.	Сред. род.
И. <i>лисий</i>	<i>лись-я</i>	<i>лись-е</i>
Р. <i>лись-его</i>	<i>лись-ей</i>	<i>лись-его</i>
Д. <i>лись-ему</i>	<i>лись-ей</i>	<i>лись-ему</i>
В. <i>лисий</i>	<i>лись-ю</i>	<i>лись-е</i>
Т. <i>лись-им</i>	<i>лись-ей</i>	<i>лись-им</i>
П. <i>о лись-ем</i>	<i>о лись-ей</i>	<i>о лись-ем</i>

Категорія відмінка числівників

Числівник, позначаючи кількість предметів, виражає це значення в морфологічній категорії відмінка. Всі числівники укр. та рос. мов поділяються на **відмінювані і невідмінювані**. До **невідмінюваних** належать слова *мало, немало, чимало; пів, півтора (півтори), півтораста, двійко, трійко, четвірко, п'ятірко* // рос. *мало, немало*. Всі останні – **відмінювані**. Категорія відмінка числівників є словозмінною морфологічною категорією, яка представлена шістьма графемами, флексії яких співпадають з закінченнями іменників і прикметників. Кількісні і збірні числівники відмінюються. Числівники мають більшу кількість парадигм, ніж інші частини мови.

Числівники *один, одна, одно(е)* // рос. *один, одна, одно* не відрізняються від прикметників. Вони узгоджуються з іменником в роді, числі, відмінку. У парадигмі розбіжності між мовами є у формі місцевого відмінка чол. і сер. роду: *на одному, на однім* // рос. *на одном*. Жіночі форми специфічні для кожної з мов.

Н. <i>одна</i>	<i>одна</i>
Р. <i>однієї (одної)</i>	<i>одной</i>
Д. <i>одній</i>	<i>одной</i>
З. <i>одну</i>	<i>одну</i>
О. <i>однією (одною)</i>	<i>одной</i>
М. <i>на одній</i>	<i>на одной</i>

Множина розрізняється лише твердістю / м'якістю приголосних, в укр. м. – тверда вимова: *одних, одними*.

Відмінювання числівників *два (дві), три, чотири*, збірних *обидва (обидві), обоє* має іншу парадигму.

Укр.	Рос.
Н. <i>дв-а (дв-і)</i>	<i>дв-а (дв-е)</i>
Р. <i>дв-ох</i>	<i>дв-ух</i>
Д. <i>дв-ом</i>	<i>дв-ум</i>
З. <i>дв-а (дв-і) (дв-ох)</i>	<i>дв-а (дв-е)(дв-ух)</i>
О. <i>дв-ома</i>	<i>дв-умя</i>
М. <i>на дв-ох</i>	<i>на дв-ух</i>

В обох мовах різниця стосується форми орудного відмінка: у рос. м. зберіглася основа на м'який приголосний: *двумя*, в укр. – на твердий: *двома*.

Такі ж розбіжності в числівниках *тремя, четырьмя* – рос. м'які, українські *чотирма, трьома* – тверді.

Рос. *оба – обе* утворюють форми непрямих відмінків від різних основ, які закінчуються на [j]: для чол. і сер. родів – основа *обој-*, для жін. роду – *обеј-*.

И. об-а	об-е
Р. обо-их	обе-их
Д. обо-им	обе-им
В. обо-их	обе-их
Т. обо-ими	обе-ими
П. об обо-их	об обе-их

Українські числівники *обидва (обидві), обоє* у непрямих відмінках змінюються за зразком числівника *два*.

Основні розбіжності у словоформах укр. та рос. мов спостерігаються у парадигмах числівників від *п'яти* до *десяти*, всіх числівників на *-дцять // -дцять* і на *-десять*.

Рос.	Укр.
И. пять	п'ять
Р. пят-и	п'ят-и і п'ять-ох
Д. пят-и	п'ят-и і п'ять-ом
В. пять	п'ять і п'ять-ох
Т. пять-ю	п'ять-ма і п'ять-ома

Така варіативність в укр. м. відсутня у рос. м. Варіант на *-и* відтворює давньоруське субстантивне відмінювання (за 3-ою відміною, як *сіль*), інші виникли під впливом числівників *два, три, чотири*. В укр. м. виявляється також категорія істот / неістот, оскільки знахідний відмінок має форми, тотожні родовому (для істот) і називному (для неістот): *купив сім олівців, зустрів сімох студентів*. У рос. м. тут категорія істот / неістот (одушевленности / неодушевленности) не виявляється.

Так само відмінюються числівники від *одинадцяти* до *дев'ятнадцяти*; в обох мовах, за винятком рос. *одиннадцать* і *четырнадцать*, наголос падає на склад *на́*.

Числівники *сорок, дев'яносто, сто* в обох мовах мають лише дві форми: *сорок, дев'яносто, сто* і *сорока, дев'яноста, ста*.

Найбільша диференціація між укр. та рос. мовами спостерігається у відмінкових парадигмах складних числівників. У рос. мові у числівників на -десять відмінюються обидві частини: *пятидесяти, пятьюдесятью*. В укр. м. відмінюється лише 2-га частина: *шістдесяти, шістдесятьох*. У числівників, що позначають сотні (200, 300), відмінюються обидві частини (*двести, двумстам, двумястами // двісті, двохсот, двомастами*). Пишуться разом.

Складені числівники, які утворені з двох і більше самостійних числівників, у досліджуваних мовах змінюються за відмінками, і при тому змінюється кожний компонент за своєю парадигмою.

Укр.	Рос.
Н. <i>двісті вісімдесят сім</i>	<i>двести восемьдесят семь</i>
Р. <i>двохсот вісімдесяти семи</i>	<i>двухсот восьмидесяти семи</i>
Д. <i>двомстам вісімдесяти семи</i>	<i>двумстам восьмидесяти семи</i>
З. <i>двісті вісімдесят сім</i>	<i>двести восемьдесят семь</i>
О. <i>двомастами вісімдесятьма сімома</i>	<i>двумястами восьмьюдесятью (восьмьюдесятью) семью</i>
М. <i>на двохстах вісімдесяти сімох (семи)</i>	<i>о двухстах восьмидесяти семи</i>

В усному мовленні укр. і рос. мов спостерігається спрощення у відмінюванні складених числівників: *двумястами восьмидесяти семью*, що не відповідає літературній нормі.

Числівники *тисяча, мільйон, мільярд* змінюються за відповідними парадигмами іменників.

В сучасній укр. мові поряд із збірними числівниками (*двоє, троє*) подекуди вживаються також невідмінювані слова з фінальною -ко із значенням збірності і експресивною конотацією: *двійко, двойко, двоєчко; трійко, тройко, троєчко* і т. д., які виникли під впливом іменників. Напр.: *Коло стіни стоять двійко дівчато* (С. Васильченко). *Впіймалося з трійко окунців, і Миколина юшка їлася з апетитом* (Ю. Збанацький). *От десь горе: ми ще самі, двоєчко нас, а то, борони Боже, сім'я велика* (Ю. Коцюбинський).

Категорія відмінка займенників

Як відомо, займенники утворюють 9 лексико-семантичних груп і тип їх відміни залежить від співвідносності з різними частинами мови. Особові займенники утворюють особливу парадигму. Особливістю цих займенників є наявність у них форм з протетичним [н'] у непрямих відмінках після

прийменників: *у него, с ней // до нього, від неї*. Але в рос. м. звук | н' | може бути відсутнім у таких випадках:

1. Після похідних (утворених з різних частин мови) прийменників: *согласно ей, наперекор им, вопреки ему, в течение его, благодаря ему*.

2. Після вищого ступеня порівняння (компаративу) прикметників і прислівників: *Брат старше ее на 2 года, Лучше ее нет мастерицы*.